

הלכות ליל הסדר

מורנו הרב יצחק מרדכי הכהן רובין שליט"א

בליל הסדר יש לנו כמה מצוות חלקם מדאורייתא וחלקן מדרבנן: מהתורה - אכילת מצה, וסיפור יציאת מצרים. ומדרבנן - שתיית ארבע כוסות של יין ואכילת מרור, ואמירת הלל. והנה בהלכות ארבע כוסות מציינו דינים נוספים רבים אשר אינם קיימים בשתיית כוס של קידוש בכל השנה וראינו לנכון לסדר את עיקרי הדברים בזה. גם באכילת מצה ישנם הרבה הלכות שאינם שגורים בפי כל ובפרט בשיעור האכילה, והדבר נוגע למעשה למי שקשה לו אכילת המצות, והבאנו את עירי הדברים הנוגעים למעשה מדינים אלו.

רע"א בהלכות קידוש שלגבי מילי דאורייתא יש להחמיר כשיעור הגדול, ולגבי מילי דרבנן אפשר להקל כשיעור הקטן. ולכן בקידוש הלילה שצריך מן התורה יש לשנות את השיעור הגדול, ולגבי קידוש היום שהוא מדרבנן אפשר לצאת גם בשיעור הקטן. ודעת החזון איש שתמיד יש לשער לפי השיעור הגדול.¹

והנה כיון שכוס ראשונה מד' כוסות היא כוס של קידוש יש להקפיד לשנות ממנה כשיעור הגדול. אמנם יש לידע שכל זה דוקא למי שעושה קידוש, אבל במקומות שרק עורך הסדר עושה קידוש ושאר המסובים יוצאים ידי חובת קידוש ממנו, יכולים שאר המסובים לשנות כשיעור הקטן [לדעת המשנ"ב], שאף שנתבאר שאין הם יכולים לצאת בשתייתו כדרך שיוצאים בכל קידוש של שבת ויום טוב, כיון שבלייל הסדר צריכים לשנות ד' כוסות. מ"מ ההקפדה לשנות שיעור רביעיית גדול, היא רק למי שעושה את הקידוש.

שיעור השתיה לכתחילה ובדיעבד

לכתחילה יש לשנות את כל הכוס כולה, ובדיעבד אם שתה את רובה יצא, ונחלקו הראשונים אם הכוונה שמספיק לשנות רוב רביעית, או שצריך לשנות את רוב הכוס. ונפק"מ בכוס גדולה ששיעורה יותר מרביעית, ולעיקר ההלכה נקטינן שיוצאים ידי חובה ברוב רביעית, אלא שכתבו הפוסקים שטוב להכין כוסות שמכילות בתוכן רק רביעית כדי לצאת ידי כל הדעות.²

שתיה בכוס רביעית

בשונה מכוס ראשונה שניה ושלישית, שבהן יכול לשנות בדיעבד רוב רביעית, הרי שבכוס רביעית צריך לשנות רביעית שלימה, וזאת מחמת ברכה אחרונה שיש לברך על הכוסות הללו.

משך זמן השתיה של הכוסות

כתבו הפוסקים לשנות את הכוס ברציפות בלי הפסק,³ ולכתחילה יש לשנותה בלי הפסק כלל,⁴ והיינו שמותר רק להפסיק כדי לגימה כדרך רגילות שבני אדם שותים שאינם שותים בבת אחת ממש. ואם מפסיק אזי שלא יהיה ההפסק בשיעור זמן של יותר מכדי שתיית רביעית,⁵ אמנם לעיקר ההלכה כל שלא שהה שיעור כדי אכילת פרס

¹ אמנם יש גם שיעור קטן יותר והוא 75 סמ"ק, שגם לו יש מקור נאמן בחשבונות הרביעית.

² שו"ע סי' תע"ב ס"ט ובנו"כ שם.

³ רמ"א סי' תע"ב ס"ט.

⁴ מג"א סי' תע"ב הובא במשנ"ב סוס"ק ט'.

⁵ חוט שני הלכות פסח וכך נהג החזון איש.

⁶ משנ"ב שם.

ארבע כוסות

מצוה לשנות ארבע כוסות של יין, וכלשון המשנה ריש ערבי פסחים ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין, הכוס ראשונה של ד' כוסות משמשת גם ככוס של קידוש, אלא שבשונה מקידוש בכל השנה שבו רק המקדש שותה, ושאר בני הבית יוצאים בשתייתו, [ופעמים שטועמים מעט מכוסו], בליל הסדר כל אחד צריך לשנות כוס זו כיון שהיא איננה רק כוס של קידוש אלא היא כוס ראשונה מארבע כוסות.⁶

וישנם מנהגים שונים בבתי ישראל, האם כל אחד מבני הבית עושה קידוש לעצמו או שבעל הבית מקדש ושאר המסובים יוצאים ידי חובתם מדין שומע כעונה, וגם ישנם מנהגים שונים האם שאר המסובים מגביהים את כוס הקידוש, כיון שמעיקר הדין אם רק בעל הבית אומר את הקידוש אין השומעים צריכים בדוקא להגביה את הכוס.

אשה המקדשת לעצמה אינה מברכת שוב שהחיינו. גם נשים השומעות קידוש מבעל הבית אינן צריכות לענות אמן על ברכת שהחיינו, כיון שכבר ברכו בהדלקת הנר, אמנם אם ענו אמן אין הדבר נחשב להפסק ובפרט בליל הסדר שיש בו מצוות נוספות.⁷

שיעור הכוס

יש להבחין בין גודל הכוס לבין שיעור שתיית היין שבכוס. שיעור הכוס צריך להחזיק רביעית,⁸ ואילו לגבי שתיית הכוס יבואר להלן שלכתחילה צריך לשנות את כולו ואם שתה את רובו יצא ידי חובה.

שיעור רביעית

רביעית – לגבי רביעית נחלקו גדולי עולם בשיעורה, יש האומרים⁹ שהשיעור הוא 150 סמ"ק [נוטריקון - כוס הגון] ויש שנקטו¹⁰ שהשיעור הוא 86 סמ"ק. [נוטריקון - כוס], וכתב הבה"ל סי'

⁶ תוס' פסחים דף צ"ט ע"ב ד"ה לא יפחתו.

⁷ העירו גדולי ירושלים בדור הקודם שיש להקפיד שלא לענות אמן משום חשש הפסק, שהרי האשה כבר אמרה שהחיינו ואינה יוצאת שוב בברכת שהחיינו של המקדש. ודנו גדולי ההוראה אודות עניית אמן זה, האם כשענתה אותו חשיב הפסק, ונאמרו בזה סברות שונות. ודעת הגרשז"א זצ"ל בספר מנחת שלמה שבידיעבד אינו הפסק, אך לגבי ליל הסדר נקטו גם גדולים אחרים כוותיה משום שישנם מצוות נוספות ולא רק ברכה על קדושת הזמן דיו"ט אלא על המצוות הנוספות של ליל הסדר.

⁸ שו"ע סי' תע"ב ס"ט.

⁹ מקובל לכנותו שיעור חזון איש, אף שכבר גדולים אחרים שקדמו לו חששו לשיעור זה.

¹⁰ מקובל לכנותו שיעור רבי חיים נאה, וגם בזה קדמוהו גדולים אחרים, וכך היה המנהג הנפוץ.

לא נחשב הדבר להפסק²², אך אם שהה יותר משיעור של כדי אכילת פרס לא יצא ידי חובה וצריך לחזור ולשתות את הכוס²³.

שיעור אכילת פרס

שיעור אכילת פרס שמוזכר בפוסקים הוא שיעור זמן שמחבר ומאחד אכילות של אדם שיהיו נחשבות לאכילה אחת, והיינו שבמקרים בהם יש חיובי אכילה כגון כזית מצה, או באיסורי אכילה כגון כזית נבלה, קבעו חכמים שאם האכילות נעשו בהפרש ביניהם הרי זה כמי שאכל חלק מהאכילה היום וחלקה השני למחר, ואין הוא נחשב שאכל אכילה שלימה. והיינו שבאכילה כזו לא קיים את המצוה וכן לא עבר איסור.

ולגבי דיני אכילה שיעור הצירוף הוא בכדי אכילת פרס, ביאור הדברים פרס היינו חצי, והכוונה שיעור זמן אכילה של חצי ככר לחם שעשוי משהו ביצים. ונחלקו הפוסקים מהי מדת הזמן לאכילה זו, ולעיקר ההלכה נקטינו שהיא שיעור של 4 דק' אך לחומרא חוששים שהוא שיעור של 2 דקות, וכן חוששים לשיטתו שהוא 9 דק'. פירוש הדברים: שבדברים שאסור לאכול כגון בתענית חוששים לכתחילה לחומרא שאם משך הזמן בין תחילת האכילה לסופה יהיה פחות מתשע דקות, האכילות יצטרפו ונמצא שביטל את התענית, וכאשר אוכל מצה חששו לכתחילה ששיעור הזמן בין תחילת האכילה לסופה יהיה פחות מ- 2 דקות, לחוש לדעות שהפסק גדול מזה מחלק את האכילה לשתיים ונמצא שלא אכל כזית מצה. אמנם כל זה חששות לחומרא אבל לעיקר ההלכה השיעור הוא הפרש של כ- 4 דקות בין תחילת אכילה לסופה.

ולעניין שיעור צירוף של שתיה מצינו מחלוקת בין הפוסקים בהלכות יום הכיפורים ובהלכות ברכת הנהנין, האם צירוף שתיה דינו כאכילה, והיינו כדי אכילת פרס, או ששיעור שתיה שונה, ושיעורו הוא בכדי שתית רביעית שהוא שיעור קצר בהרבה משיעור כדי אכילת פרס, ולעיקר נקטו הפוסקים שגם בשתיה שיעור ההפסק הוא בכדי אכילת פרס, אבל לכתחילה חוששים לדעות ששיעורו הוא בכדי שתית רביעית.

סוג היין לארבע כוסות

כתוב בירושלמי שמצוה לחזור אחרי יין אדום, וכתבו הפוסקים שני טעמים לדבר: [א]. דכתיב אל תרא יין כי יתאדם, והיינו שהאדמיות היא מעלה וחשיבות ליין. [ב]. זכר לדם שהיה פרעה שוחט את בני ישראל.

והנה בשתיית יין של קידוש בשבתות ובימים טובים, מבואר בגמ' ונפסק להלכה שיכול אדם לסחוט אשכול ענבים ולברך עליו בורא פרי הגפן, וגם לצאת בו ידי חובת קידוש²⁴.

ולעניין ארבע כוסות מצינו שנחלקו הפוסקים האם אפשר לצאת ידי חובה במיץ ענבים, ושורש המחלוקת היא כיון שמצינו בגמ' פסחים דף ק"ח ע"ב, לגבי ארבע כוסות של ליל הסדר שאם שתאן חי

דהיינו בלי מזיגה, ידי יין יצא ידי חרות לא יצא, ופירשו הראשונים שידי יין יצא, הכוונה שיצא ידי שמחת יום טוב, וביאור הדברים נמצא במרדכי, שכיון שתקנו חכמים ד' כוסות ליין וישנה גם מצוה של שמחת יום טוב, ואנשים שמחים בבשר ויין, א"כ יש לקיים את שתיית היין של ד' כוסות באופן שיוצא בזה גם שמחת יום טוב.

והנה מבואר בגמ' פסחים²⁵ שישראל שמחים בכוסות נקיה ויין ישן, ולכאורה יוצא שאם לא שותה יין ישן אינו מקיים מצות שמחת יו"ט.

ויש שנקטו שלצאת ידי שמחת יום טוב בעינין יין המשמח, ויין שאינו משכר אינו בכלל יין המשמח, ועוד הביאו מדברי הרשב"ם²⁶ שביאר על הפסוק אל תראה יין כי יתאדם, שהיינו יין המשכר.

ומהאי טעמא נקטו כמה מגדולי ההוראה שיש להקפיד דוקא על יין לד' כוסות ושלא יוצאים ידי חובה במיץ ענבים, וכן מובא בשם הגאון רבי משה פיינשטיין זצ"ל, וכן נקט הגרי"ש אלישיב זצ"ל, ואמר שמי שקשה לו שימהל בכוס מצוה יין ומצוה מיץ ענבים.

אלא שבהמשך הסוגיא שם מובאת ברייתא, תניא ארבע כוסות הללו אחד חדש ואחד ישן, ורבי יהודה סובר שצריך שיהיה בו טעם יין ומראה יין. ומבאר המרדכי שייך חדש, היינו שהיה לאדם אשכול ענבים וסחט אותו, ומבואר שלדעת חכמים יוצא בו ידי חובת יין וגם ידי חובת ד' כוסות.

ולכאורה איך יוצא ביין חדש שאינו משמח ואינו משכר, וביארו בזה, או שכיון שמיץ ענבים יכול להגיע לידי תסיסה, א"כ נחשב כיון הן לד' כוסות והן לשמחת יום טוב²⁷, או בדרך אחרת שעניין שתיית היין שמקיים בו שמחת יו"ט אינו תלוי ביין שמביא את האדם לשכרות, אלא עיקר הדבר תלוי בהרגשת החרות והרגשת השמחה²⁸.

וכן נהגו החזו"ן איש והרב מטשבי"ן לצאת ידי ד' כוסות במיץ ענבים. אמנם בודאי שמי שיש יכולת בידו עדיף טפי שישתה יין המשמח, או עכ"פ ימהל את היין במיץ ענבים, אך מי שהשתיה קשה לו יוצא לכתחילה גם במיץ ענבים, ונשים וקטנים בודאי שאין צורך להחמיר עליהם ויכולים לשתות מיץ ענבים לכתחילה.

הוספת מים ליינות שלנו

מי שקשה לו לשתות יין עדיף טפי שימהל אותו במיץ ענבים מאשר במים, כיון שיתכן שיינות שלנו חלשים יותר מאשר היו בזמן חז"ל, וממילא תוספת גדולה של מים עלולה לאבד ממנו שם יין. והדבר תלוי גם בסוג וחוזק היין שלפניו, והאם עירבו בו כבר מים.

ולעניין עירוב מים במיץ ענבים, העירו גדולי ההוראה שראוי שלא להוסיף בתוכם מים, כיון שמיץ ענבים בודאי חלש יותר מאשר סתם יין. אמנם אם הוסיף מים ואין שינוי גדול בטעם המיץ ענבים נקטינו

²⁵ דף ע"א ע"א.

²⁶ פסחים דף ק"ח ע"ב ד"ה אל תרא.

²⁷ הגר"נ קרליץ שליט"א בחוט שני הלכות פסח.

²⁸ הגרש"ז אויערבאך זצ"ל בספר הליכות שלמה פסח.

²⁹ שם.

³⁰ שם.

³¹ שו"ע סי' רע"ב ס"ב.

לעיקר שאפשר לברך עליו בורא פרי הגפן, אך מכיון שהדבר נוגע לחשש ברכה לבטלה יש ליהזר בזה.^ט

אורחים בליל הסדר

מי שמאחר לליל הסדר אנשים הזקוקים לקירוב, יש לו לוודא שהיין המוגש לפניהם יהיה יין מבושל כדי שלא יהיו חששות של יין נסך, ודעת פוסקי זמננו שייך מפוסטר אין דינו כמבושל^ז. ישנם הלכות נוספות שיש לברר בעניין קירוב רחוקים המתאחרים בשבתות וימים טובים, ויש לפנות בעניינים אלו למורי הוראה הבקיאיים בדינים אלו.^{כא}

נשים

גם נשים חייבות בד' כוסות, ואף על פי שזו מצות עשה שהזמן גרמא, מ"מ כיון שאף הן היו באותו הנס, גם הן חייבות^{כב}.

קטנים

קטנים שהגיעו לחינוך מצוה לתת לפניהם ד' כוסות, אמנם כתבו הפוסקים שבדיעבד אינו מעכב, כיון שלהרבה פוסקים לא נתקנו ד' כוסות לקטנים^{כג}.

הסבה

שתיית היין צריכה להיות בהסבה. אמנם נהגו הנשים שאינן מסיבות, ולעניין מי שלא היסב בשתיית היין, נחלקו הדעות ומסקנת הדין לדין שאנו נוהגים שלא שותים בין הכוסות, שאם טעה ושתה את היין שלא בהסיבה, שאינו חוזר ושותה, דהרי זה נראה כמוסיף על הכוסות. וסומכים בדיעבד על שיטת הראב"ה הסובר שבזמן הזה אין דרך להסב, אמנם אם לא היסב בכוס שני, יחזור וישתה בלי ברכה, כיון שבשעת הסעודה שותה הוא כדרכו ואינו נראה כמוסיף על הכוסות^{כד}.

ברכה אחרונה על כוס ראשון

מנהג העולם שאין מברכין ברכה אחרונה על כוס ראשון, ואף שאמירת ההגדה עורכת זמן רב, ואף יותר משיעור שבעים ושתיים דקות. ולכאורה כבר עבר שיעור עיכול משתיית היין, וביותר שיתכן ששיעור עיכול של יין קצר יותר משיעור עיכול של פת.

ונחבטו בדין זה גדולי עולם, ונאמרו טעמים שונים ליישב את מנהגם של ישראל, ואמנם היו מגדולי ישראל שבירכו ברכה אחרונה כאשר חששו שיעבור שיעור עיכול, אך המנהג הרווח הוא שאין מברכין ברכה אחרונה^{כה}.

שתיה משקין אחר כוס רביעי

כתב השו"ע^{כז} שאחר ארבע כוסות אינו רשאי לשתות יין אלא מים, והוסיף על זה הרמ"א שגם שאר משקין דינם כיון. והמשנ"ב הביא טעמים שונים מדברי הפוסקים להא שאין לשתות אחר ד' כוסות. יש שנקטו שיש חשש שכרות בשתייה נוספת ומכיון שמצוה לספר בעניין יציאת מצרים כל הלילה עלול הוא להשתכר, ולפי טעם זה האיסור דוקא במשקאות משכרים. ויש שכתבו שלא יהיה נראה כמוסיף על הכוסות, ולפי טעם זה גם חמר מדינה בכלל האיסור. ויש שכתבו כדי שלא יתבטל טעם המצה מפיו, וכמו שאסרו לאכול אחר הסדר מטעם זה, ולפי זה גם שאר משקין בכלל זה. ומסיק המשנ"ב שמשמעות הפוסקים להחמיר ככל הני טעמי. אך מסיים שכתבו האחרונים שמשקין שלא מאבדים טעם המצה כדוגמת תה אפשר לשתות. עוד כתב המשנ"ב שבמקום צורך גדול אפשר לסמוך על הסברא הראשונה ולהתיר כל משקה שאינו משכר.

כוס של אליהו

נהגו למזוג כוס נוספת והיא נקראת כוס של אליהו הנביא, והמנהג המקובל ברוב תפוצות ישראל שמוזגין אותו לפני אמירת שפוך חמתך.

וטעמים שונים נאמרו בטעם הכוס הנוספת ולמה נקראת על שם אליהו הנביא, עיין משנ"ב שכתב שכוס זו באה לרמז שאנו מאמינים בה' שכשם שגאלנו ממצרים כך יגאלנו וישלח לנו את אליהו הנביא לבשר על הגאולה. ומובא בשם הגר"א ועוד גדולים שאמרו שכיון שנחלקו הראשונים האם להלכה צריכים כוס חמישית, ולכן קוראים אותה ע"ש אליהו הנביא שעתידי לבוא ולפשוט את ספקותינו.

^ט והנה בשנים האחרונות מייצרים מיצי ענבים בטעמים שונים, כגון בטעם אפרסק וכדומה, והוא תוספת של תמציות וכו'. ויש שהעירו שמעתה אינו ראוי לקידוש כיון שאבד ממנו שם יין. אמנם יל"ע בדברים דכל זמן שמיץ ענבים זה מורכב מענבים שנחטפו מה לי עם עירב בתוכו טעם אחר, הגע עצמך אדם שעירב תבלין בפת ומעתה יש לפת טעם אחר, האם נימא שאין שם פת עלי, וה"ה הכא, ודו"ק.

^ז נחלקו בזה הדעות: דעת האג"מ שמפוסטר דינו כמבושל, אמנם דעת הגרש"א זצ"ל והגר"ש זצ"ל ויבלחט"א הגר"ש ואזנר שליט"א והגר"נ קרליץ שליט"א שאין דין המפוסטר כמבושל. ויש לידע שישנם ועדות כשרות מסוימות שמתייחסות למפוסטר כמבושל ומבשלים ביין כזה על ידי נכרים וכן מגישים יין כזה ומוזגים אותו על ידי נכרים ומומרים.

^{כא} הדבר נוגע לשאלה של זימון נכרי ומומר ביו"ט מחשש שמא ירבה בשבילו עיין סי' תקי"ב ובנו"כ שם. עוד יש לדון במחללי שבת שבאים או חוזרים עם רכבם בשבת ויום טוב.

^{כב} שו"ע סי' תע"ב סי"ד.

^{כג} שם סט"ו.

^{כד} ובטעם הדבר שרק לגבי נשים סמכין על דברי הראב"ה, אף שטעמו שאין כהיום הדרך להסב, שייך גם באנשים. ביאר הגרש"א זצ"ל, שכיון שבזמן תקנת ההסיבה נשים לא היו רגילות להסב לכן לא היו הנשים בכלל תקנת חכמים, ורק לנשים חשוכות תיקנו חכמים הסבה, ואין הכוונה שמעיקר הדין נשים חשוכות דינן כאנשים, אלא שיש להן לנהוג כמנהגם שרגילות להסב בכל השנה. אבל כאשר אמר הראב"ה שהאידיא אין מנהגנו להסב כלל, חזר הדין בנשים כתחילת מנהגם, ואצל האנשים לא ביטלו את עניין ההסבה.

^{כה} ונאמרו טעמים שונים בדברי הפוסקים, ועיין מש"כ בזה בגליון היכלא ד' ניסן תשע"ד.
^{כז} סי' תע"ח ס"א.

דיני אכילת מצה ואפיקומן

מצות עשה מן התורה לאכול כזית מצה בליל הסדר, והנה כשמונים את מספר הכזיתים שאנו אוכלים בליל הסדר אנו מוצאים חמשה כזיתים, שני כזיתים באכילת מצה, כזית נוסף באכילת כורך, ושני כזיתים נוספים באכילת האפיקומן. ונבאר את הטעמים שנאמרו בגמ' ובראשונים לאכילת הכזיתים הנוספים.

ומצינו מחלוקת בין גדולי האחרונים בעניין שיעורים אלו בזמננו, דהנה השו"ע בסי' תפ"ו כתב ששיעור כזית הוא חצי ביצה, וטענו כמה מגדולי האחרונים [הצל"ח והחת"ס] שהביצים בזמננו נתקטנו ממה שהיו בזמן חז"ל, ולפי דבריהם כיון ששיעור כזית הוא חצי ביצה, ובזמננו שהביצים נתקטנו ממילא צריכים לשער את הזית לפי מה שהיה בזמנם, נמצא ששיעור כזית הוא כביצה שלימה של זמננו.

ואחרונים אחרים חלקו על דבריהם, ונקטו שאין להחמיר ולהכפיל את השיעורים, וכמה טעמים נאמרו בדבר: יש שנקטו ששיעור כזית נמדד לפי הזית המצוי בזמננו, ויש שנקטו שהביצים לא נתקטנו, ויש בזה אריכות דברים שנוגע לתל חשבון משקל הדרהם שעל פיו קבע הרמב"ם את השיעורים.

והכריע המשנ"ב שלעניין מצוות שהן מן התורה כגון כזית מצה, יש להחמיר ולאכול כפי השיעור הגדול, ולעניין מצוות דרבנן כגון אכילת מרור ואכילת אפיקומן וכורך יש להקל כשיעור הקטן.

נמצא שהבא לקיים מצות כזית מצה מדאורייתא יש לו לחוש לפי הכרעת המשנ"ב לשיעור הגדול, שיעור זה הוא לערך 47 סמ"ק לכזית אחד. ואם מתרגמים את שיעור הנפח למשקל מקבלים במצה שיעור של כ – 26 גרם. [וכמובן שהדבר תלוי בעובי המצה].

אמנם אם היינו הולכים לפי השיעור הקטן של כזית, היה זה שיעור נפח שבין 17-20 סמ"ק ואם היינו מתרגמים זאת למשקל המצה היינו מגיעים לשיעור של 10 גרם מצה.

ומובאים עדויות בשם מרן בעל הקהלות יעקב זצ"ל על המצות שחילק מרן החזון איש זצ"ל בליל הסדר, והיוצא מהדברים שהחזון איש חילק מצות שגודלן מתאים יותר לשיעור הקטן.

והנה נמצא שהבא לחוש לדברי המשנ"ב ומקיים את דברי השו"ע שהובאו לעיל שיש לאכול שני כזיתים, אחד מן העליונה ואחד מהאמצעית יש לו לאכול שני כזיתים ששיעור כל אחד מהם הוא 47 סמ"ק [26 גר'].¹⁰

אמנם יש לומר שגם לפי דברי המשנ"ב לא צריכים לאכול כזה שיעור גדול משני המצות, שהרי התבאר לעיל שהטעם של אכילת שני הכזיתים אינו מדין מצות אכילת מצה, אלא הוא דין דרבנן מצד הלכות ברכת הנהנין, ונמצא שגם לפי דברי המשנ"ב כאשר המצוה היא מדרבנן אין צורך להחמיר כשיעור הגדול. [והיינו על פי הכרעת המשנ"ב שבמילי דרבנן אפשר להקל כשיעור הקטן, אבל מי שבא לחוש גם בדרבנן לשיעור הגדול יצטרך ב' כזיתים גדולים].

אכילת שני כזיתים הראשונים

כתב השו"ע¹¹ שיש לאכול שני כזיתים - כזית מהמצה העליונה וכזית מהמצה האמצעית. ויש להתבונן מדוע יש לאכול שני כזיתים, והרי מוסכם לכל הדעות שמן התורה יש מצוה לאכול כזית אחד בלבד לצורך קיום מצות מצה. ונאמרו טעמים שונים בפוסקים לדין זה: יש שכתבו¹² שהטעם באכילת שני כזיתים הוא, משם שאנו מסופקים האם ברכת על אכילת מצה נאמרת על המצה השלימה, או על המצה הפרוסה, וכתבו הפוסקים שלכן יש לאכול שני כזיתים אחד מן המצה האמצעית הפרוסה, וכזית נוסף מן העליונה שמא עליו חלה ברכת אכילת מצה.

ויש ראשונים¹³ שביארו שמכיון שמברכים שתי ברכות ברכת המוציא וברכה שניה על אכילת מצה, הרי שיש לאכול כזית מאמצעית שעליה חלה ברכת אכילת מצה, וכן יש לאכול כזית מן העליונה, שעליה ברכו ברכת המוציא, והטעם באכילה זו מן המצה העליונה, אינה מדין מצות אכילת מצה אלא דין מדיני ברכת המוציא, וכפי שמצינו בסי' קס"ז שבשעה שבוצע על הפת יש לתת לכל אחד מן האורחים כזית.

ועיין בבה"ל שתמה על פסק השו"ע שהצריך לאכול שני כזיתים וכתב שמספיק לטעום מכל אחד מהם מעט וביחד משניהם יאכל כזית, וכן מובא שסבר החזון איש לעיקר.

אמנם כאמור לכתחילה נקטו הפוסקים כזית מכל מצה, הוי אומר שבסך הכל יש לאכול לכתחילה שני כזיתים, וכתב השו"ע שיש לאכול אותם לכתחילה בבת אחת.

שיעור הכזית

והנה לגבי שיעור כזית לכל דיני התורה, נחלקו גדולי עולם מהו שיעורו, ויש בזה אריכות דברים, אך נביא בזה את עיקרי הדברים בקצרה.

שיעורי המצוות שהם לנו הלכה למשה מסיני נמדדים בנפח ולא במשקל, הוי אומר שכאשר אמרו לנו לאכול כזית מצה, הכוונה לנפח של זית ולא למשקלו של זית, ולכן המידות נמדדות בסמ"ק שהוא מידת נפח, ולא בגרם שהוא מידת משקל.

¹⁰ סי' תע"ה ס"א.

¹¹ משנ"ב שם ס"ק ט' בשם פ"ח דרישה. [והמג"א לא ביאר כן אלא נקט דהוא דין מדיני ברכות הנהנין וע"פ הרמ"א בסי' קס"ז וכפי שיבואר להלן בסמוך, ונראה בטעמו דכיון שגם הרא"ש נקט לדינא דבעינן ב' כזיתים, ומבואר ברא"ש להדיא שברכת אכילת מצה קאי על המצה האמצעית, ולכן א"א לומר בטעם אכילת ב' כזיתים שהוא משום ספק].

¹² רא"ש בהלכות ותשובת הרא"ש וטור סי' תע"ה.

ויכללו בתוכו שני כזיתים קטנים מן העליונה ומן האמצעית, עוד כזית קטן בכורך ועוד כזית אחד גדול באפיקומן שיכלול בתוכו שני כזיתים מהשיעור הקטן.

חולה

מן האמור לעיל יש ללמוד גם למי שהוא חולה וקשה לו לאכול את כל שיעורי הכזית, יש לו במקום הצורך להקל באכילת השיעורים, ויש בזה דרגות שונות של חולי ודרגות שונות של קושי, ויש לעשות בזה שאלת חכם.

חולי צליאק

ישנם אנשים שרגישים לאכילת גלוטן, שהוא אחד המרכיבים שיש בחמשת מיני דגן, אנשים אלו מתחלקים בדרגות החולי, ישנם כאלו שאין באפשרותם לאכול אפילו משהו דגן כיון שהדבר גורם להם נזקים בריאותיים גדולים, וישנם כאלו שאם אוכלים מעט אין הדבר משפיע עליהם.

והנה אף שבכל הדורות היו עושים את המצות מקח חיטה, לאחרונה החלו לייצר מצות משיבולת שועל, שרמת הגלוטן שבה נמוכה מאוד, והיא מתאימה לחלק מחולי הצליאק, ויעשה בזה שאלת חכם.

ומי שקשה לו לאכול גם מצות משיבולת שועל, או שחושש לכשרותם, יש אפשרות נוספות וטוב יעשה אם יתייעץ עם מורה הוראה.

אכילת הכזיתים בבת אחת

נתבאר לעיל שיש לאכול את הכזיתים בבת אחת, ומה שכתבו הפוסקים בבת אחת, אין הכוונה בבליעה אחת, אלא יאכל ברציפות בלי להתמהמה.

דין זה של אכילה בבת אחת, הוא לכתחילה אך בדיעבד אפשר לאכול את הכזית באופן שלא יהיה הפרש של יותר מכדי אכילת פרס, וכבר ביארנו במקום אחר, ששיעור זמן זה הוא לכתחילה שתי דקות ובדיעבד בתוך שיעור זמן של ארבע דקות.

נחלקו הדעות האם שיעור זמן זה של כדי אכילת פרס נמדד מתחילת האכילה, היינו מתחילת הכנסת המצה לפיו כשמתחיל ללעוס, או שזמן זה נמדד מתחילת הבליעה, והיינו שכל זמן שאדם עדיין לועס ולא התחיל לבלוע אין זה נחשב חלק מהאכילה. ולעיקר נקטו הפוסקים לחשב מזמן הבליעה, ויש מחמירים לחשב מזמן תחילת האכילה.

דין לכס במצה

נתקשו האחרונים^א איך יוצאים ידי מצות מצה בליל הסדר כאשר המסובים אוכלים ממצת בעל הבית, והרי צריכים שהמצה תהיה של האוכל, ומנהגם של ישראל שלא מקנים את המצות לאורחים. ונאמרו בנידון זה טעמים שונים בפוסקים, יש שנקטו שאורח זוכה במנתו ונחשב כשלו, אומנם דין זה אינו מוסכם על

וא"כ מבחינה מעשית אם יאכל משני המצות ביחד שיעור אחד של 47 סמ"ק [26 גר'], נמצא שכבר כלל בתוכו שני כזיתים בשיעור הקטן, כזית מן המצה העליונה כזית, וכן כזית קטן נוסף מהמצה האמצעית, נמצא שמבין שניהם אכל כזית אחד בשיעור הגדול.

ואם כן גם לפי דברי המשנ"ב שיש לחוש לעניין מצוות דאורייתא לשיעור הגדול, הוא אכל מבין שניהם כזית אחד גדול. ומה לי אם אכל אותו משני המצות יחדיו.

שיעור הכזית כאשר הוא מחולק מתוך קופסת המצות

עוד יש להוסיף, שכיון שכל הדין שיש לאכול שני כזיתים נובע מהלכות ברכות ומדיני סדר בציעת המצות, הרי שדין זה שייך אך ורק כאשר כל המסובים אוכלים מהמצות שבצעו עליהם, אבל לפי המקובל שאין המצות של עורך הסדר מספיקות לכל המסובים, והם מקבלים ממצות אחרות שעורך הסדר נותן להם, וא"כ שוב אין טעם לאכילת שני הכזיתים ומספיק לאכול כזית אחד. ולכן אם יאכל כזית אחד כשיעור הגדול יצא ידי חובתו אף לכתחילה.

אמנם נקטו הפוסקים שמן הראוי שעורך הסדר יתן מעט מהמצה השלימה שבצע עליה לכל המסובין, כדי שיטעמו גם הם עכ"פ מעט מהמצות שבירכו עליהם.

ויש מקומות שנהגו שכל מי שהוא נשוי יש לפניו ג' מצות והוא מתנהג בכל עניין הכזיתים כעורך הסדר.

כורך

לעניין שיעור הכזית במצות כורך, בזה לכו"ע יכול לקחת את השיעור הקטן דהיינו כ – 20 סמ"ק [כ-10 גר'] כיון שמצות כורך היא מדרבנן.

אפיקומן

כתב השו"ע^ב שלאחר גמר הסעודה יש לאכול ממצה השמורה תחת המפה, דהיינו האפיקומן, שיעור של כזית, זכר לפסח הנאכל על השובע. וכתב על זה המשנ"ב שטוב לאכול שני כזיתים אחד זכר לפסח ואחד זכר למצה הנאכלת עמו. ולדעת רש"י ורשב"ם יוצאים עיקר מצות מצה בכזית זה של האפיקומן. [וכתבו הפוסקים שיש לכיין בשעת ברכת אכילת מצה שבתחילת הסעודה גם על הכזית של האפיקומן]

גם באפיקומן עיקר המצוה היא בכזית אחד, והתוספת של כזית נהוסף היא מדרבנן, ולכן אם אוכל כזית בשיעור הגדול כלולים בתוכו שני כזיתים מהשיעור הקטן, ולא צריך לכפול ולאכול שני כזיתים מהשיעור הגדול.

העולה להלכה בענין כמות הזיתים של מצות אכילת מצה

נמצא שאף שמבואר בפוסקים שיש לאכול בליל הסדר חמש כזיתים מצה, שניים בתחילה כאשר בוצעים ומברכים על אכילת מצה ושניים באפיקומן וכזית נוסף בכורך. אין צריכים להחמיר בכל הכזיתים את השיעור הגדול אלא די אם יאכלו בתחילה כזית גדול

^א השפת אמת בסוכה דף ל"ה, ועוד אחרונים.

^ב סי' תע"ז ס"א.

כזית כשירצה, והיינו שאם הלכה כר"ע הרי שיכול לאכול עד עלות השחר.

אלא שלכאורה אסור לאכול אחר אפיקומן והטעם כדי שישאר טעם מצה בפיו, ואם יאכל אחר חצות נמצא שלדעת ר"ב ר"ע אינו אוכל מצה שהרי זה אכילה שאינה של מצוה, ונמצא עובר על איסור של אכילה לאחר אפיקומן. וכתב על כך האבנ"ז שכל האיסור לאכול אחר אפיקומן הוא רק בזמן קיום מצות אפיקומן אבל לאחריה אין איסור.

והרבה מהגדולים אחריו דנו בדבריו מכמה וכמה טעמים, בראשונה שמבואר ברא"ש שגם לר"ע שזמנה עד עלות השחר מ"מ זהו מדאורייתא אבל מדרבנן עשו הרחקה ואמרו שלא יאכל אחרי חצות, וכן נקט הגר"א מובא בבה"ל. ועוד שמי יימר לן שאיסור אכילה אחר אפיקומן נאמר רק בזמן קיום המצוה. ועוד שברמב"ן מבואר שהטעם שאין לאכול אחר האפיקומן הוא כדי שיאכל את האפיקומן על השובע, ואם יהיה מותר לאכול אחריו יש לחוש שלא יאכל על השובע. ולפי זה יל"ע בעצת האבני נזר דגם לפי עצתו אכתי חשש הרמב"ן קיים.

ועל כן יש להיזהר מאוד להקפיד לאכול את האפיקומן קודם חצות וכך נהגו ומורים גדולי ההוראה.

דעת כל הפוסקים, ויש שנקטו שקונה את המצות בלעיסתו אותם, אמנם גם דין זה אינו מוסכם כיון שנידון קנייה בלעיסה נאמר בגזלן שיש לו בתחילה קנייני גזילה ואם לועסו קונה בשינוי מעשה, אבל באורח האוכל אצל בעל הבית אם אינו מתכוין לקנות איך קנה, והרי אין לו קנייני גזילה. ויש שביארו דבשעה שנוטלם לידו קונה בסתמא את המצות אף בלי שיכוון במפורש לקניין, כדין חצרו של אדם שקונה לו שלא מדעתו, כיון שיש אומדנא שבעל הבית רוצה שאורחיו יקנו את המצות. ויש שביארו שדין לכם שצריכים במצות מצה אין הכוונה לבעלות גמורה, אלא כל שיש רשות לאורח לאכול ולכלות את המצה מן העולם סגי בזה להיחשב שלו לעניין מצה^ל.

לחרוך את המצה שתחשב שלימה

דנו פוסקי זמננו האם מהני לחרוך באש מצות שבוורות כדי שיחשבו שלמות לצורך לחם משנה, ושורש הנידון הוא שמצינו שדנו הפוסקים האם אפשר לחבר שני חלקי פת על ידי קיסם לעשותו כפת שלימה, ולפי הנ"ל יש לדון האם גם מהני לחרוך את המצה שתחשב שלימה.

אמנם אמרו בזה שיש חילוק גדול בין הנידונים שכאשר אדם מחבר שני חלקי פת הרי שיש לפנינו כעת פת הנראית שלימה כיון שכל חלקיה נמצאים, משא"כ כאשר חורך באש אין זה גורם לראות את הפת שלימה שהרי סו"ס היא חסרה אלא הרי הוא כמי שצבע אותה בשחור^ל.

ולכן עוררו מפוסקי זמננו^ל שאף שיש הנוהגים לעשות כן אבל אין לזה מקור נאמן מן הדין, עוד עוררו שאין לעשות זאת ביום טוב, כיון שנמצא מתקן את הפת, ואף שהתירו לאפות ביום טוב, זהו משום אוכל נפש אבל כאן הרי זה נעשה רק לצורך דין "שלמות" ואין בזה היתר.

אכילת אפיקומן לאחר חצות

כתב השו"ע^ל שיש להיזהר לאכול את האפיקומן קודם חצות הלילה, וכתב המשנ"ב דכיון שהוא זכר לפסח והפסח אינו נאכל אלא עד חצות. וכ"ש הכזית הראשון שמברכין עליו על אכילת מצה שאין לאחר מלאוכלו אחר חצות.

וכתב הבה"ל שנחלקו ר"ע וראב"ע האם זמן אכילת הפסח מן התורה הוא עד חצות וה"ה מצה שהוקשה לפסח, דר"ע סבר שזמן אכילתו הוא עד עלות השחר ואילו ראב"ע סבר שהוא עד חצות. ונחלקו הראשונים להלכה האם פוסקים כדעת ראב"ע שזמנו עד חצות או כר"ע שזמנו עד עלות השחר.

ובשו"ת אבני נזר^ל כתב שאם רואה שהשעה מתאחרת יעשה תנאי והיינו שיאכל כזית מצה ויאמר שאם זמנה הוא עד חצות הרי שקיים את ההלכה כדין לסיים לפני חצות, ושוב אחר חצות יאכל

^ל והארכנו בכל זה בגליון היכלא ב' תשע"ב.

^ל חוט שני הלכות פסח.

^ל הגרשז"א זצ"ל מובא בספר ש"כ.

^ל סי' תע"ז ס"א.

^ל אור"ח סי' שפ"א.